

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Asif HACIYEV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ARTPI-nin şöbə müdiri

e-mail: haciyev asif@mail.ru

DƏDƏ QORQUDUN OĞUZ DÜNYASI

Xülasə

“Dədə Qorqud” eposu qədim oğuz etnosunun bədiiləşmiş həyat tarixçəsidir. Onun məzmunu törənişdən sona doğru gedən yolun mahiyyətə açıqlanması üzərində qurulmuşdur. Nəsillərarası mənəvi bağlılıq boyların aşılacağı başlıca ideyadır. Oğuz elinin qüdrəti məhz bu qırılmaz əlaqə ilə əsaslandırılır. Ona görə də ata-oğul münasibətləri köhnəliklə yeniliyin qarşıdurmasına deyil, anlaşması, bir-birini qəbul etməsinə yönəlmişdir. Epos da bu mənəvi gücdən qaynaqlanır.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, epos, oğuz dünyası, etnos, yeni düşüncə.

OGUZ WORLD OF DEDE KORKUT

Summary

The epic story “Dede Korkut” is artistic life story. Its content is based on essentially disclosure of the road leading from creation towards the end. Intergenerational moral commitment is the main idea of stories. The power of Oguz state is substantiated by this unbreakable link. Therefore, the father-son relationship is not a conflict of innovation and the past, but it focuses on the adoption of each other. The epic story nourishes by this moral power.

Keywords: Dede Korkut, epic, Oguz world, ethnicity, new thinking.

ОГУЗСКИЙ МИР “ДЕДЕ КОРКУТ”А

Резюме

Эпос “Деде Коркут” – это художественно-жизненная история древнего огузского этноса. Содержание эпоса построено на раскрытии сущности его пути от возникновения до распада. Основной идеей сказаний является духовная связь поколений. Именно этой неразрывной связью подтверждается сила огузского государства. Поэтому отношения отцов и детей не является противостоянием старого и нового, а направлено на принятие и понимание друг-друга. Эпос также подпитывается этой духовной силой.

Ключевые слова: Деде Коркут, эпос, огузский мир, этнос, новое мышление

Məsələnin qoyuluşu. “Dədə Qorqud” eposu qədim oğuz dünyasının bədii tarixçəsidir. Onun strukturunu təşkil edən boylar bu dünyanın başlanğıcından sona doğru gedən axarını mərhələli şəkildə əks etdirir.

İşin məqsədi “Dədə Qorqud” eposunun oğuz epik ənənə ilə nə dərəcədə bağlı olduğunu müəyyənləşdirməkdir.

“Dədə Qorqud” eposu möhtəşəm dövlət olaraq öz dövrünü keçirmiş Qalın Oğuz elinin və onun hüdudlarını canı, qanı bahasına qoruyub daima genişləndirən, ərliyi, ərənliyi hünər bilib yurd, vətən sevgisi, ata adı, ana namusu uğrunda ölməyə hazır olan bir nəslin qəhrəmanlıq salnaməsidir. Oğuz epoxasının müdrik ozanı Dədə Qorqudun özünəqədərki dastan ənənəsindən yaradıcı surətdə bəhrələnərək dövrünün olayları ilə sinkretik əlaqədə düzüb qoşduğu bu boylar toplusu yaşanmış tarixin bədii

inikasıdır. Mətnin söylənilmə üslubu göstərir ki, sonrakı nəsillər o zamanların dili ilə “Oğuz zamanı”, “ol zaman” deyərək dərin xiffət hissi ilə anılan həmin bədiiləşmiş tarix artıq bir keçmiş olaraq çox-çox arxada qalmış və yalnız el şənliklərində qolça qopuzun sədaları altında xatırlanmaqdadır. Hətta ulu Qorqudun müasiri olduğu həmin dövrdən elə böyük zaman müddəti ötüüb ki, onun özü də dinləyiciyə bir bədi obraz kimi təqdim edilir. Məhz buna görə də boylar bizə ilkin şəkildə deyil, sonrakı nəsillər o zamanların yaradıcı müdaxiləsi ilə dövrün mənəvi-estetik tələblərinə uyğunlaşdırılmış variantda gəlib çatmışdır. Bununla belə, islam dininin təsiri ilə yeniləşən oğuz dünyası hələ öz keçmişindən tamamilə qopmayıb, hələ “dastan” sözü “boy”, “türk” sözü isə “oğuz” sözünü əvəzləməyib.

Drezden nüsxəsinin ilk səhifəsində abidənin qədim oğuz dilində yaranmasını əyani şəkildə nümayiş etdirən “əla lisani-tayifeyi-oğuzan” qeydi və hər boyun oğuznamə adlandırılması faktı söyləməyə əsas verir ki, “Dədə Qorqud” eposu müasir türk xalqlarının əksərinin etnogenezisində bu və ya digər səviyyədə iz qoymuş qədim oğuzların bədi təfəkkürünün məhsuludur. Görünür, bu səbəbdən də Dədə Qorqud və “Kitab”ın digər qəhrəmanlarının adı ilə bağlı deyim, əfsanə, rəvayətlər türk, türkmən, qazax, qırğız, qaraqalpaq, özbək və digər türksoylu xalqların folklorunda bu və ya digər məzmununda hələ də yaşamaqdadır. Hətta eposun yazıya alınmış Drezden nüsxəsi Azərbaycan ərazində formalaşmış variantı əks etdirsə belə, boyların alt qatında xalqımızın mənşəyində aparıcı etnos kimi duran oğuzların qədim düşüncə, həyat tərzini canlandırır. Həmin düşüncə modelinin açıqlanması isə eposun mahiyyətini, strukturunu, aşılamaq istədiyi qayəni dərk etməyə imkan yaradan yeganə vasitədir.

Müqəddimədən sonra eposun “Dirə xan oğlu Buğac boyu” ilə başlayıb “İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrəg öldüyü boy”la tamamlanması əslində Oğuz dünyasının törənişdən süquta doğru yönəlmiş yaşam tarixçəsinin simvolik şərhidir. Bu qütblər arasındakı digər on boy isə Oğuzun yüksəliş dövrünü ideallaşdırmaqla olumdan ölümə gedən yolun mənzərəsini əks etdirir. Bu yanaşmada boyların sonunda verilən “Qanı dedigim bəg ərənlər, dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlədi, fəni dünya kimə qaldı? Gəlimli-gedimli dünya, son ucı ölümlü dünya!” soylaması əslində qazi ərənlərdən daha çox, öz dövrünü keçirib yalnız sözün qüdrəti ilə bir daha yaddaşlara həkk olunan Oğuz dünyası haqqında ağıdır. Bu dünya isə Oğuz xaqanın bir şəxsiyyət olaraq tarix səhnəsinə çıxması ilə başlanır.

Məlumdur ki, Oğuzun dünyaya gəlişi, fəthlik, cahangirlik yürüşləri “Oğuz kağan” dastanında mifoloji, Fəzlullah Rəşidəddin və Əbülqazi Bahadır xan oğuznamələrində yarımtarixi, yarıməfsənəvi planda işıqlandırılmışdır. F.Bayatın “eyni informasiyanın müxtəlif yönərdən təqdimi” kimi (1, 5) dəyərləndirdiyi bu epik ənənə tarixin daha dərin çağlarından qaynaqlanır və müxtəlif dini baxışların təsiri ilə variantiv məzmununda təqdim edilir. Belə ki, uyğur oğuznaməsində Oğuz manı dininin təsiri ilə Ay kağanın gözündən parlayıb doğulursa, digər oğuznamələrdə tək olan Allaha inamla dil açır. B.Ögelin düzgün müşahidəsinə görə, yabançı dinlərin təsiri ilə baş verən bu dəyişiklik türklərin Gök Tanrı ilə bağlı əski dinlərini, ənənələrini qəlb və zəhinlərindən silə bilməmişdirsə də (8, 129-130), hər halda, zaman öz sözünü demiş, etnik təfəkkürdə müəyyən izlər açmaqla baş vermiş olayların fərqli baxış bucağında dəyərləndirilməsinə imkan yaratmışdır.

XIV əsrin əvvəllərində uyğur versiyasında yazıya alınmış “Oğuz kağan” dastanında gələcəyin böyük dövlət qurucusu kimi Oğuzun bənzərsiz düşüncəyə və məğlubedilməz gücə sahib olması “kıat” adlanan qeyri-adi yırtıcıyı öldürməsi ilə, digər oğuznamələrdə köhnəliyi, nizamsızlığı təmsil edən ata üzərində qələbəsi ilə nəzərə çarpdırılır. Fikrimizcə, insan-təbiət münasibətlərinin insan-cəmiyyət müstəvisinə köçürülməsindən irəli gələn bu dəyişiklik mifdən eposa keçidin təzahürü kimi izah oluna bilər. Qədim oğuzların bir etnos olaraq özünü və dünyanı dərk etmə modelində baş verən bu təkamül “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır ki, ilk boyun məzmunu qeyd edilən fikrin tutarlı alınması üçün kifayət dərəcədə zəngin materiallar verir.

Öncə xatırlayaq ki, Böyük Hun imperiyasının yaradıcısı Mete ilə bağlı hekayət eynilə Oğuz xan haqqındakı oğuznamələrdə təkrarlanır. Ata-oğul qarşıdurması üzərində qurulmuş hər iki süjet xətti əslində yeni dünyanın – hun və oğuz dünyasının törənişini şərtləndirir. Aydınlıq üçün hər iki hökmdarın gənclik illərinə bir baxış keçirək.

Hunların şan-yu ünvanını daşıyan hökmdarı Tumanın Mete adlı bir vəliəhdi var. Lakin Tumanın çox sevdiyi ayrı bir qadından ikinci oğlu dünyaya gəldiyi üçün böyük oğlunu öldürüb yerinə onu vəliəhd təyin etmək fikrinə düşür. Buna görə də Meteni yüe-çilərə girov göndərir və sonra da onların üzərinə qəflətən hücumu keçir. Tumanın məqsədi bu idi ki, yüe-çilər bunun əvəzinə oğlu Meteni öldürsünlər. Ayıq düşüncəli Mete bu hücumdan xəbər tutunca yüyürək bir ata minib obasına dönür. Atasına xoş gəlməsə də, bu şücaətinə görə o, bir tümənlik, yəni on minlik bir orduya başçı təyin edilir. Metenin sərkərdəlik məharəti bu zaman üzə çıxır. O, öncə orduda nizam-intizam yaratmağa çalışır. Bunun üçün icad etdiyi vızlayan (fit səsi çıxardan) oxunu hara atarsa, bütün əsgərlərin həmin istiqamətdə ox atmasını əmr edir. Kim bu əmri yerinə yetirməzsə, edam ediləcəyini bildirir. Əvvəlcə oxunu özünün qaçağan “arğamak” atma, sonra isə sevimli qadınına tuşlayıb atır. Onun əmrini yerinə yetirməyənlərin başı bütün əsgərlərin gözü qarşısında vurulur və beləliklə, ordu üzərində öz hökmünü yeritməyə nail olur. Qənaətini yoxlamaq üçün ova çıxır və bu zaman oxunu digər bir atına tərəf atır. Artıq bütün əsgərlər onun hərəkətini eynilə təkrarlayaraq həmin atı nişan alıb oxlayırlar.

Əsgərlərinə tam əmin olan Mete atası Tumanla ova çıxır və bu dəfə vızlayan oxunu ona tuşlayıb atır. Beləliklə, atılan oxlardan dəlmə-deşik olan Tuman öldürülür. Mete ögey anası və qardaşını aradan götürüb hakimiyyətə sahib olmaqla Böyük Hun imperiyasının əsasını qoyur (ətraflı bax: 2, 46-47; 8, 6-7; 9, 52).

F.Rəşidəddin və Ə.Bahadır xanın müxtəlif əsrlərdə yazıya aldıkları oğuznamələrdə müəyyən dərəcədə islamlaşdırılmış bu əhvalat isə aşağıdakı şəkildə təsvir olunur:

Olçay xanın nəvəsi, Dib Yabqu xanın oğlu Qara xan (bu nəsil şəcərəsi Bahadır xan oğuznaməsində Dib Bakuy – Gök xan – Alınca xan – Moqol xan – Qara xan ardıcılığında verilib; 3, 51) taxt-taca çıxdıqdan sonra bir oğlu dünyaya gəlir. Üç gün üç gecə anasının südünü əmməyən uşaq dərin kədərə batmış qadının yuxusuna girərək bir olan Yaradana inam gətirməsini söyləyir. Bu halı üç dəfə yuxusunda görən ana qadir Allaha sığınır, ərindən və qəbiləsindən gizlin ona sitayiş edir. Edilən dualar sayəsində ana südü əmməyə başlayan uşaq bir ilə dil açır və özü-özünə

“Oğuz” adını qoyur. Böyük Yaradana tapınan Oğuz bilik sahəsində olduğu kimi, ox atmaqda, nizə tullamaqda, qılınc oynatmaqda ad çıxarır, şöhrət qazanır. Atasını onu qardaşı Küz xanın qızı ilə nişanlayır. Oğuz evinə gətirdiyi əmisi qızına Allaha iman gətirməyi təklif edir, şərti qəbul edilmədikdə onunla əlaqəni kəsir. Qara xan oğlunun arvadına diqqət yetirmədiyini görüb onu qardaşı Kür xanın qızı ilə nişanlayır. Oğuz həmin qızdan da eyni şeyi tələb edir və razılığını almadığı üçün onunla da əlaqəyə girmir. Bunu duyan Qara xan Oğuzu kiçik qardaşı Or xanın qızı ilə nişanlayır. Oğuz bu dəfə də qıza eyni şərtlə müraciət edir və təklifinin qəbul edildiyini gördüncə evinə gətirib onunla yaxınlıq edir.

Bir gün Oğuz ova çıxır. Qara xan böyük toy-düyün qurur, gəlinlərinin sağlığına bədə qaldırır onlardan Oğuzun nə üçün kiçik gəlini daha gözəl olan digərlərindən çox sevdiyini soruşur. Qızlar Qara xanı məsələdən agah edib Oğuzun ata-babaların inamından üz döndərərək yeni bir dinə iman gətirdiyini söyləyirlər. Bu xəbərdən qəzəblənən Qara xan qardaşları və qohumları ilə məsləhətləşib Oğuzu öldürmək qərarına gəlir. Kiçik gəlin qonşu qadınların köməyi ilə Oğuzu xəbərdar edir. Döyüşə hazır vəziyyətdə gələn Oğuz atası üzərində qələbə çalıb hakimiyyətə yiyələnir və zaman-zaman digər qəbilələri də özünə tabe etməklə Oğuz dövlətinin əsasını qoyur, sonra isə cahangirlik yürüslərinə başlayaraq böyük bir imperiya yaratmış olur (3, 51-55; 6, 10-13).

Göründüyü kimi, həm Mete, həm də Oğuz hakimiyyətə köhnə dünyagörüşü təmsil edən atalarını – Tuman və Qara xanı öldürməklə gəlirlər. Motiv və xarakterlərin bu dərəcədə yaxın olması, hətta bəzi məqamlarda üs-üstə düşməsi tədqiqatçıları Mete ilə Oğuz xanı eyni şəxsiyyət kim düşünməyə təhrik edib. B.Ögelin ümumiləşdirməsinə görə, ilk dəfə fransız alimi Y.Guignes Metenin Oğuz xana bənzədiyini ehtiyatla söyləmişsə də, rus çinşünası N.Y.Biçurin və türk alimi Z.Gökalp bir-birilərindən xəbərsiz bu iki hökmdarın eyni şəxs olduqlarını irəli sürmüşlər (8, 10-11) Bu fikirlərin məntiqli və ağılabatan olduğunu xüsusi qeyd edən böyük şərqşünas özü bir qədər dərinə gedərək fərqli bir mülahizə ortaya qoyur: “Bizə görə, Oğuz xan əfsanəsi Metedən də öncə Orta Asiyada yaşayırdı. Bu əski inanış bir az dəyişdirilərək, əsasən Çin qaynaqlarında da əfsanə şəklində anladılan Metenin gənçliyinə də şamil edilə bilirdi” (8, 11).

Problemin mahiyyətinə varıb onu ümumtürk kontekstində araşdıran F.Bayat da, demək olar ki, oxşar mövqe nümayiş etdirir. Oğuznamələrin Çin variantına istinadən Mete ilə Oğuzu eyniləşdirən N.Y.Biçurinin fikirlərinə münasibət bildirən alim yazır: “Bu və buna bənzər bir sıra faktlar sübut edir ki, Oğuznamələr Hun dövründə və bəlkə də skif-saka dövründən məlum imiş. Bunu Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) verilən məlumatlar da təsdiqləyir” (1, 6). Tanınmış folklorşünas problemin əhatə dairəsini bir az da genişlənməklə bizim üçün olduqca önəmli bir qənaətə gəlir: “Həm Mete, həm Oğuz kompleksi arasındakı bu yaxınlıq tarixi və mifoloji obrazı eyniləşdirmiş, hər iki obrazı vahid bir motivə bağlamışdır. Belə bir oxşarlıq Oğuz Buğra xan, Oğuz Çingiz, Oğuz Teymur arasında da var: bir sözlə, əfsanələşən hər bir cahangir özündə oğuznamə motivlərini əritmişdir” (1, 6).

Oğuznamələrin yaranma taixini xüsusi araşdırma obyektinə seçən Ə.Əsgər də oxşar mülahizə ilə çıxış edərək oğuz etnosu ilə bağlı epik ənənənin daha əski çağlarda yaradılmış “Oğuz” dastanından qidalandığını irəli sürür. Folklorçu alimin fikrincə:

“Oğuz” dastanı nəinki Oğuznamə versiyasından, hətta uyğur versiyasından da qədimdir. Onun tarixin hansı dövründə yaranması haqqında qəti bir fikir söyləmək çətinidir. Bir şey aydındır ki, dastanın bizə məlum olan həm uyğur, həm də Oğuznamə versiyası böyük dövlətçilik epoxasının yaşamış bir xalqın təfəkkürünün məhsuludur” (4, 113).

Sadalanan mülahizələr bir daha göstərir ki, oğuzların dastançılıq ənənəsi oğuz etnosunun özü qədər qədimdir və yazıyaqədərki böyük bir tarixi mərhələni əhatə edir. Bu dastançılıq ənənəsi sonrakı nəsil yaradıcılığında yeni məzmununda işlənilməmişdirsə də, oğuz dünyasını əbədi düşündürən, narahat edən motivlər dəyişməz qalmışdır.

Məlum oğuznamələrin aparıcı motivlərindən birini təşkil edən ata-oğul qarşıdurması əslində köhnə baxışlarla yeni baxışlar arasındakı ziddiyyətdən qaynaqlanır və bütün variantlarda yeni ideologiyamı təmsil edən oğul ataya qalib gəlməklə möhtəşəm bir dövlətin yaradıcısına çevrilir.

Oğuz xanla bağlı bu əski motiv “Dədə Qorqud” eposunda zaman və məkan çərçivəsini dəyişməklə bir qədər fərqli planda verilir. Yarandığı, epos kimi formalaşdığı, sonrakı nəsil ozanlarının dilindən yazıya alındığı dövrlərin bir-birinə çulğalanmış həyat fəlsəfəsini əks etdirməsinə baxmayaraq, bu eposun özəyində daha qədim oğuz-türk düşüncə modeli durur. Mətdən göründüyü kimi, boyların yaradıcısı ozanlar ozanı Dədə Qorquddur. Dədə Qorqud isə “rəsul əleyhüssəlam zamanına yaqın”, yəni islam dininin hələ meydana çıxmadığı bir dövrdə yaşamışdır (5, 31-32). Özü-nəqədərki və öz dövrünün, yəni təqribən V-VI əsrlərdə Bayındır xanın təmsalında Üçoqların hakimiyyətdə olduğu dövrün əhvalatları əsasında ulu Qorqud tərəfindən düzülüb qoşulan bu boylar, görünür, ağızdan ağıza, eldən elə keçməklə sonrakı tarixi hadisələrin və islami düşüncənin təsiri ilə dolğunlaşmışdır. Artıq elə bir zaman yetişib ki, əski oğuznamələrdə təsvir edilən oğulun ataya qarşı çıxma motivi yasaq sayılır. Bu baxış “Kitab”ın müqəddiməsində aşağıdakı soylama parçaları vasitəsilə Dədə Qorquda istinadən aşılana yeni ideoloji yanaşmanın təməl prinsiplərində qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur:

I. Qız anadan görməyincə ögüt almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz

Oğul atanıñ yetiridir, iki gözünüñ biridir.

Dövlətlü oğul qopsa, <tirkeşində tiridir, dövlətsiz oğul qopsa,> ocağınıñ küridir.

Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa,

Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa.

Dövlətsiz şərrindən Allah saqlasun, xanım, sizi! (5, 22-23).

II. Ata adını yorıtmayan xoyrad oğul ata belindən enincə enməsə, yeg!

Ana rəhminə düşüncə toğmasa, yeg!

Ata adın yorıdanda dövlətlü oğul yeg! (5, 23).

III. Dölümindən ağarsa, baba görkli.

Ağ südin toya əmzirsə, ana görkli.

Yanaşub yola görəndə qara buğur görkli.

Sevgili qardaş görkli.

Yañal ala uyanında dikilsə, gərdək görkli.

Urunca tıngı görkli.

Oğul görkli (5, 25-26).

Övlada, xüsusilə oğula verilən bu dəyər dini baxışların, sosial həyat tərzinin dəyişməsi ilə bağlıdır və məlum oğuznamələrin zamanın ruhuna uyğun variativ məzmununda işlənilməsinə təkan verir. Oğulun ataya, qardaşın qardaşa olan münasibətlərində sevgi, sədaqət hissinin önə çəkilməsi yetkin bir etnos kimi oğuzu, qüdrətli bir dövlət kimi isə Qalın Oğuz elini şərəfləndirən həlledici amil rolunu oynayır. Bir bilici, bir ozan olaraq Qorqudun müdrikliyi ondadır ki, o ta qədimlərdən oğuzlar arasında geniş yayılmış süjetin axarını irəli sürdüyü ideyaların məcrasına yönəldib daha möhtəşəm ədəbi abidə yarada bilmişdir. Bu mənada ilk boyda Dirsə xan-Buğac süjetinin Tuman-Mete, Qara xan-Oğuz süjetindən qaynaqlandığı açıq-aydın duyulur. Oğuz mifini oğuz-türk şüurunun tarixi inkişaf aspektində araşdıran S.Rzasoyun belə bir fikri ilə tam razıyıq ki, bu süjet “kosmik struktur baxımından Mete-Oğuz kağan mifinin epik paradıqmasıdır” (7, 259). Boyun məzmunu göstərir ki, Tuman-Qara xan obrazı Dirsə xan, Mete-Oğuz obrazı isə Buğac obrazına transformasiya edilib. Lakin bu keçid formal mahiyyət daşımayıb hadisələrin məntiqinə uyğun yerinə yetirilib. Faktları müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək.

Öncə belə bir fakt diqqəti çəkir ki, Oğuz və Buğac adları eyni prizmada: Oğuz – öküz, Buğac – buğa müvaziliyində şərh olunur. “Oğuz kağan” dastanında öküz görünüşlü Oğuz kıatı öldürürsə, Dədə Qorqud oğuznaməsində Buğac buğanı öldürməklə hünər sahibi kimi tanınır.

F.Rəşidəddin oğuznaməsində Qara xan və qohum-əqrəbaları məsləhətləşib Oğuzu öldürmək qərarına gəlirlərsə, Dədə Qorqud oğuznaməsində Dirsə xan 40 igidinin – nökrinin yalan məlumatları əsasında Buğacı öldürmək fikrinə düşür. Hər iki mənbədə hadisələr ovla əlaqəli şəkildə verilir. İstər Oğuz xanın, istərsə də Buğacın anasının adı göstərilir. Hadisələrin sonrakı gedişatı isə fərqli planda təsvir edilir. Oğlunu öldürmək istəyən Qara xan və bu işdə ona dəstək olan qardaşları, bütün qohum-əqrəbası Oğuz xan tərəfindən öldürülür. Buğac isə atası Dirsə xanın atdığı oxdan yaralansa da, anasının köməyi ilə sağalır. Oğuz xanın atasına olan qəzəbi “Dədə Qorqud” eposunda mərhəmət hissi ilə əvəzlənir. Dirsə xanın nökrələri tərəfindən dustaq edilib yağı yurduna aparıldığını duyan ana oğluna ürək ağrısı ilə müraciət edir:

Görərmisin, ay oğul, nələr oldı?

Sarp qayalar oynanmadı, yer obrıldı.

Eldə yağı yoğ ikən səniñ babañıñ üstünə yağı gəldi.

Ol qırq namərd babañıñ yoldaşları babañı tutdılar,

Ağ əllərin ardına bağladılar,

Qıl sicim ağ boynına taqdılar.

Kəndülər atlı, babañı yayaq yorıtdılar.

Alubanı qalın kafir ellərinə yönəldilər.

Xanım oğul, qalqubanı yerindən urı turğıl,

Qırq yigidiñ boyıña alğıl,

Babañı ol qırq namərddən qurtarğıl!

Yorı, oğul, babañ saña qıydısa, sən babaña qıymağıl! – dedi. (D-30, 7 – 31,1)

Bu sevgi, bu mərhəmət Buğacı əsir götürülmüş atasını azad etməyə vadar edir.

Oğuz səltənətini qorumaq və daha da möhkəmləndirmək məqsədilə ulu Qorqud tərəfindən nəsilərarası qarşıdurmanın nəsilərarası mənəvi bağlılığa yönəldilməsi Oğuz xan obrazının Buğac xan obrazı vasitəsilə yeni səpkidə təqdimatına zəmin yaratmışdır. Bu xətt eposu təşkil edən digər boylarda məqsədyönlü şəkildə davam etdirilməklə öz zirvə nöqtəsinə çatdırılmışdır ki, bəzi məqamları gözdən keçirməklə oğul övladın Oğuz eli üçün nə dərəcədə önəmli olduğunu görmək mümkündür. “Qam Börəniñ oğlu Beyrək boyu”nda yeddi qızı olan Bay Börə bəy oğul həsrətini bu şəkildə ifadə edir:

“Xan Qazan, necə ağlamayın, necə bozlamayın? Oğulda ortacım yoq, qartaşda qədərim yoq! Allah Taala məni qarğayıbdır. Bəglər, tacım-taxtım için ağlarım. Bir gün ola, düşəm öləm, yerimdə-yurdumda kimsə qalmıya,” – dedi”. (D-67, 13 – 68, 4).

Müraciətdən aydın görünür ki, oğul atanın həm vüqarı, həm də varisidir. 16 illik ayrılıqdan sonra Beyrəgi görən ata-anası onu belə qarşılayır:

“Dünlügi altun ban evimiñ qabzası oğul!

Qaza bəñzər qızımuñ, gəlincigimiñ çiçəgi oğul!

Görər gözüm aydını oğul!

Tutar belüm qüvvəti oğul!

Qalın Oğuz imrəncisi canım oğul!” (D-119, 1-4).

Bu münasibət Qazanın Uruza, Qazılıq qocanın Yegnəgə, Bəkilin Əmrana olan ata sevgisində də eynilə təkraralanır. “Dədə Qorqud” oğuznamələrində oğula tək cə bir nəslin, bir ailənin deyil, ümumilikdə, dövlətin əbədiliyinə zəmanət verən qüvvə kimi baxılır.

Bu sevgi, bu münasibət qarşılıqlıdır. Ata da oğul üçün şərəf, qeyrət simvolidir. “Qazan bəg oğlu Uruz bəgiñ tutsaq olduğu boy”da Uruz bəyin dili ilə bu münasibət aforistik deyim şəklində verilir:

“Baba oğul qazanır ad üçün,

Oğul da qılıc quşanur baba geyrətiyçün”. (D-131, 3-4).

Ata sözü hökmdür, ona əməl etmək oğul üçün borcudur. Eposda bu belə ümumiləşdirilir: “Ol zamanda oğul ata sözün iki eləməzdi. İki eyləsə, ol oğlamı qəbul eləməzlərdi” (D-131, 13 – 132, 1).

Aydındır ki, digər oğuznamələrdən fərqli olaraq, “Dədə Qorqud” eposunda ata-oğul münasibətləri köhnəliklə yenilik arasında gedən qarşıdurma şəklində deyil, qarşılıqlı anlaşma müstəvisində təsvir olunmuşdur. Əslində yaradıcı ozan Oğuz etnosunun, Qalın Oğuz dövlətinin gücünü bu anlaşmada görür. Həmin anlaşmanın, qarşılıqlı sevgi və inamın pozulması Oğuz zamanının sona çatdığına bir işarədir. Eposun Qazan xanla dayısı Aruz arasında düşmənçilik toxumunun cücərməsi nəticəsində baş verən qanlı döyüş səhnələrinin təsviri ilə yekunlaşması məhz yüzillərin sınağında özünü doğrultmuş bu məntiqə söykənir.

Beləliklə, “Oğuz kağan” dastanının bizə çatmış uyğur versiyasının, F.Rəşidəddin və B.Əbülqazi tərəfindən yazıya köçürülmüş oğuznamələrin “Dədə Qorqud” oğuznamələri ilə müqayisəli təhlili göstərir ki, eyni qaynaqdan törəmələrinə baxma-

yaraq, bu oğuznamələr fərqli düşüncə mühitində yaranmış əsərlərdir. “Dədə Qorqud” eposunun ədəbi dəyəri ondadır ki, oğuz dünyasını, onun yaranışından sonuna qədərki taleyini bədii sözün qüdrətilə dinləyiciyə çatdırmağa nail olur.

İşin elmi nəticəsi: “Dədə Qorqud” eposu özünə qədərki oğuz dastan ənənəsi əsasında yaransa da, başlıca məqsədi nəsillərarası qarşılıqlı anlaşma üzərində qurulmuş oğuz etnosunun özünüdərkinə nail olmaqdır.

Elmi yeniliyi: eposun müqəddiməsi oğuz etnosunun yeni düşüncə modelinin əsas prinsiplərini ifadə edirsə, ilk boy oğuzun bir etnos olaraq törənişinin, digər 10 boy yüksəlişinin, soununcu boy isə süqutunun bədii şərhidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanş. Bakı, Sabah, 1993.
2. Biçurin N.Ə. Sobranie svedeniy narodax, obitavhix v Sredney Azii v drevnie vremena. M.-L., t.1, 1950.
3. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəyi-Tərakimə (türkmənlərin soy kitabı). Bakı, 2002.
4. Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2013.
5. Hacıyev A. ”Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu. I kitab (Müqəddimə üzrə). Bakı, Elm və təhsil, 2014.
6. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, Azərneşr, 1992.
7. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı, Nurlan, 2009.
8. Ögel B. Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). I c, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basıevi, 1993.
9. Oğuz Y. Qədim türklər və passionarlıq nəzəriyyəsi L.N.Qumilyovun tədqiqatlarında. Bakı, “Apostrof” Çap Evi, 2012.

Çapa tövsiyə edən: fil.ü.e.d., prof. Paşa Əfəndiyev